

ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ - ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ:
Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΜΙΑΣ ΑΜΦΙΔΡΟΜΗΣ ΣΧΕΣΗΣ*

«Τὸν ξέρω ἀπὸ καιροῦ. Ἡ γνωριμιά μας σὰ νερὸ ἤσυχο, χωρὶς γεύση·
συνηθισμένη, καὶ σὰν πεζή... Δὲ θυμᾶμαι νὰ τὸν ἀπάντησα σὲ καμιὰν
ῥα τῆς ζωῆς μου κρίσιμη, σὲ καμιὰ τραγικὴ στιγμή. Δὲ μοῦ πρόβαλε
στὸ γλυκοχάραγμα τῆς νιότης τῆς στοχαστικῆς, καὶ δὲν κάθησε ράθυμα
μαζί μου σ' ἓνα λιθάρι ἀπάνου, μέσ' στὰ τρίστρατα, μ' ἓνα βιβλίο στὸ
χέρι, καλώντας με νὰ σκύψω κ' ἐγὼ καὶ νὰ διαβάσω μέσα στὸ βιβλίο
κάτι πρωτοφανέρωτο καὶ γλυκύτατο... Δὲ μοῦ πρόβαλ' ἔτσι, καθὼς μοῦ
πρόβαλε ὁ Καμπᾶς, ὁ ποιητὴς τῶν ἀλησμόνητων “Στίχων”, ἡ ὁ Δροσί-
νης... Δὲν τὸν ἄκουσα νὰ ξεφωνίζη τὸ στίχο τοῦ Σολωμοῦ “Εἴν' ὁ νοῦς
μου ἔρμος κόσμος ποὺ χαλιέται”. Δὲ μοῦ γέννησε ποτὲ τὴν ἀνήσυχη
μαζί καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ ἐντύπωση διαβατικοῦ μετέωρου, σὰν τὸ πέρα-
σμ' ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἐνὸς Πολυᾶ, ἐνὸς Ψυχάρη. Μὲ κανένα δράμα καὶ
μὲ κανένα εἰδύλλιο δὲν πλέχτηκε ἡ γνωριμιά μας. Νοικοκυρίστικη γνω-
ριμιά.»¹ Μὲ τὰ ψυχραῖμα καὶ ἐπιτηδευμένα αὐτὰ λόγια ὁ Κωστῆς Πα-

* Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ καθηγητὴς Π. Δ. Μαστροδημήτρης ὑπῆρξε συστη-
ματικὸς καὶ γόνιμος μελετητὴς τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ· πλούσια συγκομιδὴ τῆς
πολύχρονης ἐνασχόλησής του μὲ τὸν ποιητὴ ὑπῆρξε ἡ συναγωγὴ μελετῶν μὲ τίτ-
λο *Παλαμικά. Μελετήματα καὶ Ἀρθρα (1973-2003)*, Ἰδρυμα Κωστῆ Πα-
λαμᾶ, Ἀθήνα 2003.

1. Κ. Παλαμᾶς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907), *Ἀπαντα*, τ. ΣΤ', ἐκδ. Μπί-
ρη, Ἀθήνα 1964, σ. 463. Τὸ κριτικὸ αὐτὸ ἄρθρο, ποὺ ἐνόχλησε τὸν Ξενόπουλο,

λαμᾶς ἀνακεφαλαιώνει καὶ ταυτόχρονα προαναγγέλλει στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου σχετικὰ ἐκτεταμένου ἄρθρου του γιὰ τὸν Γρηγόριο Ξενόπουλο τὸ χρονικὸ μιᾶς μακρόχρονης σχέσης ποὺ δὲν ἀκολούθησε τὰ ἔχνη μιᾶς συναρπαστικῆς ἢ ἔστω ἀπρόβλεπτης πνευματικῆς καὶ ἰδεολογικῆς ὁδοιορίας.

Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, γνωστὸς ἤδη ποιητῆς καὶ μέλος μαζί με τὸν Νίκο Καμπᾶ καὶ τὸν Γεώργιο Δροσίνη τῆς πρωτοπόρας τριάδας τῆς «Νέας Σχολῆς», ἐγκαταστημένος στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ σπουδάσει νομικά, γνωρίζει τὸν Γρηγόριο Ξενόπουλο στὰ γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ *Ἑστία*, τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ περιοδικὸ με ἀρχισυντάκτη τὸν Δροσίνη ἔχει ἀρχίσει νὰ μεταμορφώνεται ἀπὸ «βιτρίνα χρήσιμων ἢ διασκεδαστικῶν ἀντικειμένων γὰ τὶς οἰκογένειες» σὲ ὄργανο ἀνάπτυξης τῆς πνευματικῆς καὶ φιλολογικῆς ζωῆς². Ὁ Ξενόπουλος ποὺ ἄφησε τὸ νησί του γιὰ

δημοσιεύεται λίγα χρόνια μετὰ τὰ ἀρνητικὰ σχόλια τοῦ τελευταίου γιὰ τὸ δραματικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ *Τρισεύγενη* (1903). Ἀργότερα τὸ χρησιμοποίησε ὡς πρόλογο στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ *Κόκκινου Βράχου* (1915). Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν τὸν θεώρησε ποτὲ ἀληθινὸ του φίλο θὰ ἀποδώσει στὴ «φυσικὴ καχυποψία» τοῦ ποιητῆ· βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ κοντά. Τὸ σπίτι του, οἱ φίλοι του, ὁ περίγυρός του, ἡ ἐποχὴ του», *Νέα Ἑστία*, τχ. 397, Χριστούγεννα 1943, σ. 11. Στὶς σχέσεις τους ἔχει ἀναφερθεῖ συνοπτικὰ τὴν ἴδια χρονιά στὸ ἄρθρο του «Κωστῆς Παλαμᾶς, Ὁ ἄνθρωπος», ἐφ. *Ἀθηναϊκὰ Νέα*, 16 Μαρτίου 1943, ὅπου συνοψίζει: «Τὸν ἐγνώρισα ἀπὸ πολὺ κοντά. Καὶ μ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες, τὶς ἰδιοτροπίες, τὶς παραξενιές τοῦ ἀνθρώπου, τὸν βρῆκα πάντα καλὸ, ἀκέραιο, τίμιο, δίκαιο, χρηστό.»

2. Κ. Παλαμᾶς, *Ἄπαντα*, τ. ΣΤ', ὁ.π., σ. 464. Πβ. τοῦ ἴδιου, «Τὸ θαμποχάραμα μιᾶς ψυχῆς» (1900), «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου», *Ἄπαντα*, τ. Δ', ἐκδ. Μπίρη, Ἀθήνα 1963 σσ. 437-438: «Ἡ “Ἑστία” τοῦ Παύλου Διομήδη δὲν εἴταν ὄργανο φιλολογικῆς ζωῆς· εἴταν ἀχρωμάτιστη ἀποθήκη διασκεδαστικῶν καὶ χρήσιμων ἀναγνωσμάτων· ποὺ καὶ ποὺ μπαλῶνονταν με κανένα ἄρθρο τοῦ Ροΐδη, με τοῦ Βαλαωρίτη κανένα ποίημα.» Γιὰ τὸ ἀνανεωμένο πνευματικὸ περιβάλλον τοῦ περιοδικοῦ καὶ τὴ συνάντησή του με τὸν Παλαμᾶ ὁ Ξενόπουλος γράφει: «Ὁ Δροσίνης ἐδέχετο τοὺς συνεργάτας του... πότε εἰς τὸ ἰδιαιτέρον γραφεῖον του καὶ πότε εἰς τὴν σάλαν. Με μίαν ξεχωριστὴν φιλοκαλίαν ἐπιπλωμένα καὶ τὰ δύο αὐτὰ δωμάτια, μᾶς ἐτραβοῦσαν ὅσο καὶ ἡ θελκτικὴ συντροφιά τοῦ οἰκοδεσπότου. Ἡ “ἀτμόσφαιρα” ἦτο ἀληθινὰ καλλιτεχνική... Εἰς τὸ γραφεῖον τῆς *Ἑστίας* συνε-

νά σπουδάσει φυσικομαθηματικά και ἐγκαθίσταται στὴν Ἀθήνα ὀριστικά μετὰ ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ Δροσίνη νά ἀναλάβει ἓνα μέρος τῆς σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ ὡς τακτικὸς συνεργάτης³—πρόταση πού ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀφορμὴ νά ἐγκαταλείψει τὴν ἐπιστήμη γιὰ νά στραφεῖ πρὸς τὴ λογοτεχνία— συναντᾷ ἀκόμα τὸν ποιητὴ στὸν περίπατο τοῦ Ζαππείου, στίς καλοκαιρινὲς νυχτερινὲς ἐξορμήσεις τοῦ Νέου Φαλήρου, στὸν φιλολογικὸ σύλλογο «Παρνασσός», ὅπου οἱ διαπρεπεῖς λόγιοι τῆς ἐποχῆς διάβαζαν ἀπὸ τὸ βῆμα ἔργα τους⁴, στὸ κεντρικὸ καὶ θορυβῶδες καφενεῖο τοῦ «Γιαννόπουλου», στὸ ὁποῖο συχναῖζον καθιερωμένοι ἀλλὰ καὶ νεότεροι λογοτέχνες τῆς «παλαιᾶς» καὶ τῆς «νέας» ἀθηναϊκῆς σχολῆς⁵, στὸ λαϊκὸ καφε-

πλήρωσα τὴν γνωριμίαν τοῦ φιλολογικοῦ κόσμου. Παλαιοὶ καὶ νέοι λόγιοι, οἱ καλλιτέροι, ἐσύχναζαν ἐκεῖ. Οἱ τακτικώτεροι ἦταν ὁ Σουρῆς, ὁ Παλαμᾶς, ὁ Καρκαβίτσας καὶ ὁ Μητσάκης», Ὁ κ. Παλῆς [=Γρ. Ξενόπουλος], «Τριάντα χρόνια φιλολογικῆς ζωῆς», *Ἡ Καθημερινή*, 19 Νοεμβρίου 1919. Στὰ γραφεῖα τῆς *Ἑστίας* καταφεύγει καὶ ὁ Ψυχάρης ὅταν ἐπισκέπτεται τὴν Ἀθήνα. Ἐγκωμιστικά σχόλια γιὰ τὸν κύκλο τοῦ περιοδικοῦ διατυπώνει ὁ Ξενόπουλος καὶ τὰ μεταγενέστερα χρόνια ἀπὸ τίς σελίδες τῆς *Νέας Ἑστίας*· βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ κοντά...», *δ.π.*, σσ. 9-10. Γιὰ προγενέστερες πιθανὲς συναντήσεις τους καθὼς καὶ γιὰ τίς σχέσεις τοῦ Παλαμᾶ μετὰ τὴ φιλολογικὴ παρέα τῶν νεαρῶν ἐπαρχιωτῶν φοιτητῶν πού σύχναζαν στὸ γνωστὸ καφενεῖο τῆς ὁδοῦ Ἱπποκράτους «Κοραῆς», ἐνεργὸ μέλος τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ὁ Ξενόπουλος, βλ. Γ. Ἀνδρειωμένος, *Τῷ φίλῳ Νικ. Σταματέλῳ* (Ἐνα λεύκωμα μετὰ ἀγνωστα ἰδιόχειρα ποιήματα τῶν Παλαμᾶ, Ξενόπουλου, Νιρβάνα, Χατζόπουλου κ.ἄ.), ἐκδ. Σαββάλας, Ἀθήνα 1996, σσ. 37-41.

3. Ὁ Ξενόπουλος θυμᾶται σχετικά: «Ἄξαφνα, τὰ βιβλία τῆς ἐπιστήμης κλείστηκαν... Ὁ Δροσίνης μετὰ καλοῦσε σὰν τακτικὸ συντάκτη τοῦ περιοδικοῦ “Ἑστία”. Πρὸ ὀλίγου τὴν εἶχε ἀγοράσει ἀπὸ τὸν Κασδὸν μαζὶ μετὰ τὸ Νικόλαο Πολίτη, ὁ Πολίτης μετὰ ἓνα δυὸ χρόνια εἶχε ἀποσυρθεῖ κι ὁ Δροσίνης, πού ἔμεινε μόνος του, σκέφτηκε γιὰ βοηθὸ του ἐμένα... Τί μοῦ ζητοῦσε; Ὅχι καὶ μικρὰ πράγματα: Μιὰ σελίδα σὲ κάθε φύλλο μετὰ σύντομα ποικίλα χρονικά καὶ μετὰ τὸ ἀπαραίτητο ἀστεῖο στὸ τέλος· μιὰ σελίδα μ’ ἓνα μεγάλο χρονογράφημα “Ἀθηναϊκὴ Ἠχώ” καὶ ὑπογραφή “Ἀντίλαος” καὶ τὰ ψιλὰ τῆς τελευταίας σελίδας καὶ τοῦ ἐξωφύλλου, εἰδήσεις, ἀλληλογραφία κλπ.», Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, Ἀδ. Βλάχου, Ἀθήνα 1984, σ. 291.

4. Βλ. *Στὸ ἴδιο*, σ. 187.

5. Βλ. Γ. Παπακώστας, *Φιλολογικὰ σαλόνια καὶ καφενεῖα τῆς Ἀθήνας*,

νεῖο τοῦ «Μπαβέα», ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ λογοτέχνες ποὺ εἶχαν πλακισιώσει τὸ περιοδικὸ *Ἡ Τέχνη* ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀγορᾶς⁶,

«Ἐστία», Ἀθῆνα 1991, σσ. 131-134. Ὁ Παλαμᾶς γράφει σχετικά: «Κυρίως εἰπεῖν δὲν εἶμαι ἄνθρωπος τῶν καφενείων... Καὶ ὅμως εἰς παλαιότερα χρόνια δὲν ἤμην διόλου ἄγνωστος εἰς τὰ μεγάλα θορυβώδη ἐπιδεικτικὰ κεντρικὰ ἱστορικὰ καφενεῖα μας. Ἐπρόφθασα ἀκόμη καὶ τὴν “Ὠραίαν Ἑλλάδα” τῆς ὁδοῦ Αἰόλου, ὅπου ὅμως εἰς μάτην ἀνεζήτησα τὰ ἔχνη τῆς παλαμιμάχου γενεᾶς τοῦ ’62. Εἰς τὸ καφενεῖον τοῦ Γιαννοπούλου, ὅπου τώρα ἐκτείνεται μεγαλοπρεπῶς τὸ βιβλιοπωλεῖον Ἐλευθερουδάκη καὶ Μπάρτ, ποσάκις εἰς τὸ πλευρόν τοῦ Γαβριηλίδη ἀνέμενα μετὰ παλμῶν νὰ ἀκούσω ἀπὸ τοὺς πωλητὰς τῶν ἐφημερίδων, ἔξω εἰς τὸν δρόμον μεγαλοφωνούμενον τὸ *Μὴ Χάνεσαι*· εἶχα ἐμπιστευτεῖ εἰς τὰς στήλας του τὰ νεανικὰ μου ὀρνιθοσκαλίσματα καὶ περιέμενα ἡλιθίως ἀπὸ ἐκεῖ φῆμην καὶ δόξαν. Εἰς τὸ καφενεῖον ἐκεῖνο παρηκολούθουν εὐλαβῶς τὰς κινήσεις καὶ τὰς συνομιλίας τῶν διανοητικῶν εἰδώλων τῆς ἐποχῆς· ἦσαν ὁ Ἀναστάσιος Βυζάντιος, ὁ Ἐμμανουὴλ Ροΐδης καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος», Κ. Παλαμᾶς, «Καφενεῖα» (1916), *Ἄπαντα*, τ. Δ', ὁ.π., σσ. 544-545. Ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρεται μὲ νοσταλγία στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ ἐφ. *Μὴ Χάνεσαι* φιλοξένησε στὶς στήλες της ποιήματά του ἀνοίγοντας τὸν δρόμο στοὺς ἐκπροσώπους τῆς «Νέας Σχολῆς»: «Ἀρχισαν νὰ μᾶς τυπώνουν, νὰ μᾶς ρεκλαμαρίζουν, νὰ μᾶς διαβάζουν, νὰ μᾶς ἐπαινοῦν, κι ἀκόμα πιὸ σημαντικό, νὰ μᾶς χτυποῦν. Εἴμαστε οἱ ποιηταί, τὰ παιδαρέλια, ὅπως μᾶς ἔλεγαν περιφρονητικά, τῆς Νέας Σχολῆς», «Τὸ θαμποχάραμα μιᾶς ψυχῆς (1900)», ὁ.π., σ. 438. Γιὰ τὰ ἄρθρα ποὺ δημοσίευσε ὁ Παλαμᾶς κυρίως στὸ *Μὴ Χάνεσαι*, βλ. Κ. Παλαμᾶ, *Ἄρθρα καὶ Χρονογραφήματα*, τ. Α' (1882-1883), ἐπιμ. Δ. Π. Συναδινὸς καὶ Κ. Γ. Κασίνης, Ἰδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀθῆνα 1990· γιὰ τὶς ποιητικὲς του συνεργασίες στὸ ἴδιο ἔντυπο, βλ. Κ. Παλαμᾶ, *Ποιήματα στὸν «Ραμπαγᾶ» καὶ τὸ «Μὴ Χάνεσαι»*, ἐπιμ. Γ. Ἀνδρειωμένος, Ἰδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀθῆνα 2004.

6. Βλ. Γ. Παπακώστας, ὁ.π., σ. 172. Στὸ φιλολογικὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ εἶχε ἐξάλλου ἀποφασιστεῖ ἡ ἔκδοσις τῆς *Τέχνης*, ἐνὸς πρωτοποριακοῦ περιοδικοῦ ποὺ θὰ γραφόταν ὁλόκληρο στὴ δημοτικὴ. Ὁ Ξενόπουλος στὴν «Αὐτοβιογραφία» του ἀναφέρεται ἀναλυτικὰ στὴν ἀναγγελία τῆς ἔκδοσης ἐνὸς περιοδικοῦ μὲ «πυγμή», αὐστηρὴ ἐκλογὴ τῆς ὕλης καὶ ἀδέκαστη κριτικὴ ποὺ ἔκανε ὁ Κ. Χατζόπουλος στὸ γραφεῖο τοῦ Παλαμᾶ· βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 391-392. Γιὰ τὸ περιοδικὸ *Ἡ Τέχνη*, βλ. μεταξὺ ἄλλων, Μ. Ἀντωνίου-Τίλιου, *Τὸ περιοδικὸ «Ἡ Τέχνη» (1898-1899). Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἰωάννινα 1990 (διδασκατορικὴ διατριβή). Τὸ 1896 ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Ξενόπουλος

στο σαλόνι του Σουρῆ μὲ τὶς περίφημες «πνευματιστικές» καὶ «χαρτοπαικτικές» συνεδριάσεις πού συνδύαζε τὴ φιλολογικὴ κίνηση μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωή⁷, ὅπως καὶ στὸ φιλολογικὸ καὶ κοσμικὸ σαλόνι τῆς Καλλιρρόης Παρρέν, στὸ ὁποῖο οἱ συζητήσεις γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ἐναλλάσσονταν μὲ ἐκεῖνες γιὰ τὸ «φεμινιστικὸ» κίνημα. «Στὸ φιλόξενο φιλολογικὸ τῆς σαλόνι... μαζεύονταν ὅλ' οἱ λόγιοι, παλαιοὶ καὶ νέοι, καὶ καλλιτέχνες, καὶ ἐπιστήμονες καὶ δημοσιογράφοι», θυμᾶται ὁ Ξενόπουλος. «Ὅπως ἐγώ, κι ὁ Παλαμᾶς μὲ τὴ γυναίκα του δὲν ἔλειπε ποτέ... Ὁ κύκλος ἦταν μεγάλος καὶ πραγματικὰ ἐκλεκτός. Κι ἡ βραδιά περνοῦσε θαυμάσια... μὲ ἀπαγγελίες, μὲ διαβάσματα, μὲ φαγοπότι καὶ κάποτε μὲ χορό. Μαλώναμε καὶ καμιὰ φορὰ γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, μὰ

εἶχαν ἀποφασίσει μαζί τὴν ἔκδοση ἑνὸς ἐβδομαδιαίου φιλολογικοῦ περιοδικοῦ μὲ τίτλο «Νέα Ζωή» πού θὰ ἀπευθυνόταν στὴν ἐκλεκτότερη μερίδα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ἡ ἀναγγελία τῆς ἔκδοσης δημοσιεύεται μαζί μὲ σχετικὰ σχόλια ἀπὸ τὴν *Ἐφημερίδα* τῆς 8ης Δεκ. 1896, τῆς ὁποίας συνεργάτης ὑπῆρξε ὁ Παλαμᾶς· βλ. *Ἀπαντα*, τ. ΙΣΤ', ἐκδ. Μπίρη, Ἀθήνα 1969, σσ. 514-515. Ἀγγελία τῆς ἔκδοσης τοῦ νέου περιοδικοῦ δημοσιεύεται ἀκόμα στὸ *Ἄστυ* (9 Δεκ. 1896) καὶ στὸ περ. *Φιλολογικὴ Ἠχώ* Κωνσταντινουπόλεως (14 Δεκ. 1896). Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ Γρ. Ξενόπουλος, «Ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ κοντά...», ὁ.π., σ. 26.

7. «Ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀπέρητο, τὸ ἀπεριποίητο, τὸ φτωχικὸ σχεδὸν σπίτι περνοῦσε ὅλη ἡ Ἀθήνα! Δὲν ἦταν μόνο οἱ λόγιοι κι οἱ δημοσιογράφοι πού πῆγαιναν κάθε βράδυ. Συχνὰ ἐβλεπες καὶ κυρίους τοῦ κόσμου μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ κορίτσια τους, ἀξιωματικούς, τραπεζίτικούς, πολιτευόμενους κι ὅ,τι πεῖς... Εἶναι πολὺ γνωστὲς κι οἱ “πνευματιστικὲς συνεδριάσεις” μὲ τὰ τόσα τους ἀστεῖα ἐπεισόδια κι οἱ ὅχι λιγότερο περίφημες “χαρτοπαικτικές”, πού ὅταν ἐξέπνευσαν τὰ πνεύματα, ἐφευρέθηκαν ἀπὸ τὴν κυρία Σουρῆ γιὰ νὰ μὴ συζητᾶμε γιὰ τὴ γλώσσα καὶ θυμῶνει ὁ Γιδώργος τῆς», σημειώνει ὁ Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 324-325. Πβ. καὶ Γ. Παπακώστας, ὁ.π., σσ. 75-80. Συγκρίνοντας τὰ δύο κυριότερα φιλολογικὰ σαλόνια τῆς ἐποχῆς, τοῦ Σουρῆ καὶ τοῦ Παλαμᾶ, ὁ Ξενόπουλος παρατηρεῖ: «Οἱ θαμῶνες τοῦ πρώτου οὔτε λόγιοι ἦταν ὅλοι, οὔτε ὁμοιδεάτες –σύχναζαν κι ἄνθρωποι τοῦ κόσμου, ἀνακατεύονταν καὶ δημοτικιστὲς μὲ γλωσσισμύνητορες– ἐνῶ τοῦ δεύτερου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μετρημένους φίλους, οἱ ἄλλοι ὅλοι ἦταν λόγιοι, κυρίως λογοτέχνες κι ἀπάνω κάτω τῆς ἰδίας Σχολῆς», Γρ. Ξενόπουλος, «Ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ κοντά...», ὁ.π., σσ. 13-14.

ἡ κυρία Παρρὲν μετέστρεφε μὲ τάκτ τὴν ὁμιλία καὶ προλάβαινε τὰ σοβαρὰ ἐπεισόδια.»⁸

Τακτικὲς ὑπῆρξαν καὶ οἱ ἐπισκέψεις του στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ. Στὸ μικρὸ γραφεῖο τοῦ Παλαμᾶ –«κελλι»⁹ τὸ ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος– μὲ τὴ «γραφικὴ ἀκαταστασία» τῶν χαρτιῶν, τῶν περιοδικῶν καὶ τῶν βιβλίων ποὺ συνωστίζονταν ἀκόμα καὶ στὸ πάτωμα, γιατί δὲν ὑπῆρχε πιά χῶρος στὰ ράφια, συγκεντρώνονται οἱ γνωστότεροι πεζογράφοι, ποιητὲς καὶ λόγιοι. «Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βραδιᾶς περνοῦσε μὲ διαβάσματα», σημειώνει ὁ Ξενόπουλος. «Ὅλοι εἴχαμε πάντα κάτι νὰ διαβάσουμε, ὁ Καρκαβίτσας κι ἐγὼ διηγήματα, ὁ Παλαμᾶς κι οἱ ἄλλοι ποιήματα. Πολλὰ ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ τὰ πρωτομάθαμε στὸ σπίτι του, διαβασμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο, κι ὅλα σχεδὸν τοῦ Μαρτζώκη... Ἡ κυρία Παλαμᾶ διηγόταν διάφορα μεσολογγίτικα ἀνέκδοτα, ποὺ μᾶς ἔκαναν νὰ γελοῦμε πολὺ... Μὰ κι ὁ Παλαμᾶς, ὅταν εἶχε κέφι, μᾶς διηγόταν ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς του ζωῆς... μὰ καὶ σύγχρονα ἀνέκδοτα ἀπὸ τὰ γραφεῖα τῆς “Ἐφημερίδος”, ὅταν ἐργαζόταν ἐκεῖ, ἢ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, ἀργότερα ποὺ διορίστηκε γραμματέας.»¹⁰

8. Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 381-382. Πβ. καὶ Γ. Παπακώστας, ὁ.π., σσ. 81-83.

9. Πβ. καὶ Α. Καραντώνης, «Τὸ “κελλι” του» (1966), *Κωστῆς Παλαμᾶς (Ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του)*, ἐκδ. «Νικηδωμος», Ἀθήνα 1980, σσ. 224-249.

10. Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 389-390. Ὁ Παλαμᾶς διορίζεται γενικὸς γραμματέας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ 1897. Γιὰ τὸ φιλογλικὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ πβ. καὶ Γ. Παπακώστας, ὁ.π., σσ. 85-99. Στὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ καὶ σὲ στενὸ κύκλο διάβασε ὁ Ξενόπουλος καὶ δύο ἀπὸ τὰ πρῶτα του θεατρικὰ ἔργα, τὴν «Κωμωδία τοῦ θανάτου» καὶ «Τὸ μυστικὸ τῆς Κοντέσσας Βαλέραινας»· τὸ πρῶτο ἔργο, ποὺ δὲν ἀνέβηκε στὴ σκηνὴ οὔτε δημοσιεύτηκε, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο χαμένο, βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ κοντά...», ὁ.π., σ. 15· πβ. καὶ Κ. Παλαμᾶς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907), ὁ.π., σ. 467: «Εἶδα τὸν “Τρίτο” καὶ ἄκουσα τὴν “Κωμωδία τοῦ θανάτου”. Τὸ δεύτερο μοῦ μένει ζωηρότερο στὴ μνήμη.» Τὸ χειρόγραφο τῆς «Κωμωδίας τοῦ θανάτου» ἀνακαλύφθηκε στὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὴν Κυρ. Πετράκου, «Ἐνα (σχεδὸν) ἄγνωστο ἔργο τοῦ Γρηγόρη Ξενόπουλου», *Παράβασις*, τ. 1, 1995, σσ. 193-226 καὶ «Ὁ Μακαρίτης Μάυσωλος – ἡ συνέχεια καὶ τὸ τέλος», *Παράβασις*, τ. 2, 1998, σσ. 103-142.

Τις ἀναμνήσεις ἀπὸ τὶς ἐπισκέψεις του στὸ σπίτι τοῦ Παλαμᾶ μεταφέρει καὶ μὲ ἄλλη ἀφορμή: «Συχνὰ τὰ βράδια ἔτρωγα μαζί τους –στὸ μικρὸ ἐκεῖνο χῶλ ποὺ χρησίμευε καὶ γιὰ τραπεζαρία– καὶ ἔπειτα καθόμουν στὴ φιλολογικὴ βεγγέρα, ποὺ ἦταν σχεδὸν καθημερινή. Ὁ Παλαμᾶς, νέος ἀκόμα, ἦταν ζωηρός, ὁμιλητὴς καὶ φιλόγελος. Ἔλεγε ἀστεῖα ὁλωσδιόλου ιδιόρρυθμα... καὶ κάποτε λάβαινε μέρος στὶς φάρσες τοῦ Κώστα Χατζόπουλου καὶ μᾶς παρουσιαζόταν ἄξαφνα... μασκαρεμένος μ' ἓνα κόκκινο φέσι καὶ μὲ τὸ σπαθάκι τοῦ μικροῦ Ἄλκη. Χωρὶς πολλὰ παρακάλια μᾶς ἀπήγγελλε τὸ τελευταῖο του ποίημα, καὶ ὅταν γινόταν συζήτηση γιὰ γλώσσα, γιὰ ποίηση, γιὰ θέατρο, τὴν ἄκουγε στὴν ἀρχὴ σιωπηλός, σκεπτικὸς καὶ ἔπειτα τὴν ἔπιανε, τὴν ἄρπαζε ἀπὸ τὴ μέση καὶ τὴν ἔφερνε στὸ τέλος, μαχητικώτατος καὶ ἀδιάλλακτος.»¹¹ Ὁ Ξενόπουλος ἐπισκέπτεται συχνὰ τὸ σπίτι τοῦ Παλαμᾶ ἕως τὸ 1927· ἀπὸ τὸ 1931 (χρονιὰ ποὺ ὁ Ξενόπουλος ἐκλέγεται Ἀκαδημαϊκός) οἱ συναντήσεις τους γίνονται μὲ εὐκαιρία τὶς συνεδριάσεις τῆς Ἀκαδημίας. Στὸ νέο του σπίτι, τῆς ὁδοῦ Περιάνδρου, δὲν πῆγε νὰ τὸν δεῖ ποτέ, γὰρ λόγους ποὺ ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος: «Ποτὲ δὲν κατόρθωσα νὰ πάω νὰ τὸν ἰδῶ στὸ καινούργιο του σπίτι. Δὲ μ' ἐτρόμαζε ὁ πολὺς δρόμος... ὅσο ἡ ἰδέα πὼς θὰ τὸν ξανάβλεπα ἐκεῖ γέρο, ἄρρωστο, ἀγνώριστο, ἀμίλητο... Ἀλλὰ προπάντων δὲν ἤθελα νὰ τὸν ἰδῶ... σ' ἓν' ἄλλο σπίτι ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπου τὸν πρωτογνώρισα καὶ πέρασα μαζί του ὁλόκληρη ζωὴ, σ' ἓνα σπίτι ἄγνωστο, ξένο, ὅπου κουβαλήθηκε, θᾶλεγες, γιὰ νὰ πεθάνη.»¹²

Τὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὴν ἀνάγνωση νέων ἔργων καὶ τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴ σύγχρονη λογοτεχνικὴ κίνηση διατηρεῖ αὐστηρὰ ἓνα φιλολογικὸ χαρακτήρα, τὸν ὁποῖο ἐνισχύει καὶ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἰσχυρὴ παρουσία τοῦ «δάσκαλου» καὶ «ὁδηγοῦ» μιᾶς τουλάχιστον λογοτεχνικῆς γενιᾶς. Τὸ πνευματικὸ κλίμα προσδιορίζει τὸ κύρος τοῦ οἰκοδεσπότη καὶ ἡ δημιουργικὴ διάθεση τῶν συγκεντρωμένων ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ κοινὲς ἰδεολογικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἀνησυχίες καὶ ἐμπνέονται σταθερὰ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δημοτικισμοῦ. «Σύμφωνοι κατ' ἀρχὴν σ' ὅλα τὰ

11. Γρ. Ξενόπουλος, «Κωστής Παλαμᾶς, Ὁ ἄνθρωπος», ἐφ. Ἀθηναϊκὰ Νέα, 16 Μαρτίου 1943.

12. Γρ. Ξενόπουλος, «Ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ κοντά...», ὁ.π., σ. 26.

μεγάλα ζητήματα, στὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ δὲ συζητούσαμε παρὰ μικροζητήματα, παραφράδες, νὰ ποῦμε καὶ λεπτομέρειες», ἐπισημαίνει ὁ Ξενόπουλος. «Σὲ μᾶς, ἄξαφνα, ποτὲ δὲ θὰ γεννιόταν ζήτημα ἂν μεγαλύτερος ἐθνικὸς ποιητῆς εἶναι ὁ Παράσχος ἢ ὁ Σολωμός, ἂν ἡ ἀληθινὴ γλώσσα εἶναι ἡ καθαρεύουσα ἢ ἡ δημοτικὴ, ἂν ὁ Ψυχάρης σημείωνε μιὰ πρόοδο ἢ μιὰ ἀρχὴ παρακμῆς. Παρ' ὅλες τὶς "ἐπὶ μέρει" ἀντιγνώμεις, ἐκεῖνο πού μᾶς ἔνωσε καὶ μᾶς ἀδέλφωσε ἦταν ὁ Δημοτικισμός. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, ὅλα τᾶλλα –σχολές, τεχνοτροπίες, ρεαλισμοί, συμβολισμοί– ἦταν ζητήματα δευτερεύοντα.»¹³

Τὸ 1888, δύο χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση γιὰ τελευταία φορὰ ποιήματός του στὴν καθαρεύουσα¹⁴, ὁ Παλαμᾶς γνωρίζει τὸ *Ταξίδι* τοῦ Ψυχάρη στὰ γραφεῖα τῆς *Ἐφημερίδος*, ὅπου ἐργάζεται, καὶ τὸ παρουσιάζει ἀμέσως στὸ ἀναγνωστικὸ της κοινὸ μὲ δύο ἄρθρα ἐπαινετικὰ καὶ ἐνθουσιώδη πού ἀναφέρονται τόσο στὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου ὅσο καὶ στὴ σημασία τῆς ἐπέκτασης τῆς χρήσης τῆς ζωντανῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ στὸν πεζὸ λόγο¹⁵. Σὲ μεταγενέστερο κείμενό του περιγράφει

13. Στὸ ἴδιο, σ. 15.

14. Βλ. Κ. Παλαμᾶς, «Εἰκόνες» (1925), «Τὰ Χρόνια μου καὶ τὰ Χαρτιά μου», Ἀπαντα, τ. Δ', ὁ.π., σ. 341: «Καὶ ἡ "Κλειώ" τῆς Λευφίας μοῦ εἶναι ἀξιόμνημόνευτη, γιατί ἐκεῖ βρίσκεται τοποθετημένο, στὰ 1886, τὸ τελευταῖο μου στιχοῦργημα στὴν καθαρεύουσα· θέμα του ὁ "Ἵπνος." Στίχους τοῦ ποιητῆ γραμμένους στὴν καθαρεύουσα καὶ δημοσιευμένους στὸ Ἄστυ τοῦ Θέμου Ἀννίου μὲ τίτλο «Εἰρήνη ἢ πόλεμος;» θυμᾶται καὶ ὁ Ξενόπουλος, ὅταν φοιτητῆς ἀκόμα παρατείνει τὴν παραμονή του στὴ Ζάκυνθο ἕως τὸ φθινόπωρο τοῦ 1886 μὲ ἀφορμὴ τὴ γενικὴ ἐπιστράτευση τοῦ Δεληγιάννη καὶ παρακολουθεῖ τὴν πολιτικὴ κατάσταση «καταβροχθίζοντας» τὶς ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες. Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 238-239.

15. Τὸ «περιεργότατο» βιβλίον τοῦ «ὁμογενοῦς» φιλόλογου καὶ «γαμβροῦ» τοῦ ἐπιφανοῦς Ρενάν, πού μελέτησε τὴ γλώσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ τοὺς νεότερους χρόνους, παρουσιάζει στὴ: Κ. Παλαμᾶς, «Τὸ ἐπαναστατικὸν βιβλίον τοῦ κ. Ψυχάρη», *Ἐφημερίς*, 19 Ἰουλίου 1888 (ἀνυπόγραφο) [=Ἀπαντα, τ. ΙΕΤ', ὁ.π., σσ. 501-502]. Βλ. καὶ «Διὰ τὸ Ταξίδι τοῦ κ. Ψυχάρη» (ἀνυπόγραφο), *Ἐφημερίς*, 20 Ἰουλίου 1888· τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀναδημοσιεύεται σὲ ἐκτενέστερο κείμενο τοῦ Παλαμᾶ, πού γράφεται μὲ ἀφορμὴ τὴ δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ *Ταξιδιοῦ*, βλ. Κ. Παλαμᾶς, «Τὸ "Ταξίδι" τοῦ Ψυχάρη» (1906), Ἀπαντα, τ. ΣΤ', ὁ.π., σσ. 309-310.

τις έντυπώσεις που σχημάτισε από την πρώτη ανάγνωση του νεοεκδοθέντος έργου: «Στὰ 1888, στὶς 18 τοῦ Ἀλωνάρη, στὸ γραφεῖο τῆς “Ἐφημερίδος”. Ὁ συνάδελφός μου τότε κύριος Κακλαμάνος ἔρχεται καὶ μοῦ πρωτοφέρει ἕνα νεοτύπωτο βιβλίο... Τὸ βιβλίο ἔπρεπε ν’ ἀναγγελθῇ στὸ φύλλο... Μόλις ἄρχισα νὰ τὸ ξεφυλλίζω, καὶ πέρασα στὸ πόδι δύο τρεῖς, πέντ’ ἕξ σελίδες του, μπῆκα στὸ νόημα... Εἴτανε ἥλιου ὑψωμὸς γύρω σὲ ὀρίζοντους ὁλάνοιχτους... Καὶ ξύπνησα... “Ἐτοιμος νὰ ξυπνήσω, ἔτοιμος πὺ πολὺ ἀπὸ ἄλλους νὰ καταλάβω πὼς ἦρθε κάποιος Μεσσίας, νὰ τὴν προσκυνήσω τὴν Ἀλήθεια, νὰ τῆς μιλήσω μὲ τὴ γλῶσση της, ὅσο κι ἂν τραύλιζ’ ἀκόμα.»¹⁶

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὸν Ψυχάρη διαταράσσονται ὅταν τὸ 1925 ἔρχονται ἀντιμέτωποι γιὰ τὸ Βραβεῖο Νόμπελ¹⁷

16. Κ. Παλαμᾶς, «Τὸ “Ταξίδι” τοῦ Ψυχάρη» (1906), ὁ.π., σσ. 307-308.

17. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀνάμιξη τοῦ Ξενοπούλου, πού ζητήσε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ νὰ στηρίξει μὲ τὴν ὑπογραφή του μιὰ σύσταση πρὸς τὴ Σουηδικὴ Ἀκαδημία ὑπὲρ τῆς υποψηφιότητος τοῦ Ψυχάρη, βλ. καὶ Γρ. Ξενοπούλου, «Ὁ Παλαμᾶς ἀπὸ κοντά...», ὁ.π., σσ. 20-22. Τὸ ζήτημα ἀνακινεῖται ξανὰ λίγα χρόνια ἀργότερα μὲ ἀφορμὴ τὴ δημοσίευση στὸ περ. *Πρωτοπορία* μιᾶς «τραγικωμωδίας» πού βρέθηκε στὰ κατὰλοιπα τοῦ Ψυχάρη μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Μαρσύας», στὴν ὁποία διασύρεται ὁ Παλαμᾶς· βλ. Μιχ. Πριονιστής, «Ὁ Ψυχάρης καὶ τὸ Νόμπελ», *Πρωτοπορία*, χρ. 2, φυλλ. 6-7, Ἰούν.-Ἰούλ. 1930, σσ. 172-174 καὶ τὸ ἄρθρο [Φ. Γιοφύλλης], «Ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ Νόμπελ», *Πρωτοπορία*, χρ. 2, φυλλ. 8-9, Αὐγ.-Σεπτ. 1930, σσ. 197-201. Πβ. Ἐπιστολὴ Παλαμᾶ πρὸς τὸν Γ. Κατσίμπαλη ἀπὸ 4ης Ἰουλ. 1930 δημοσιευμένη στὴ *Νέα Ἑστία*, τχ. 397, Χριστούγεννα 1943, σσ. 295-300 [=Κωστῆ Παλαμᾶ Ἀλληλογραφία, τ. Γ', ἐπιμ. Κ. Γ. Κασίνης, Ἰδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀθήνα 1981, σσ. 49-56] καὶ [Γρ.] Ξ[ενοπούλου], «Παλαμᾶς - Ψυχάρης - Νομπέλ», *Νέα Ἑστία*, τ. Η', τχ. 88, 15 Αὐγ. 1930, σσ. 882-883. Γιὰ τὸ θέμα μιᾶς νέας υποψηφιότητος τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὸ βραβεῖο Νόμπελ καὶ τὴν ἐνίσχυσή της ἀπὸ τὸ εἰδικὸ τεύχος τοῦ περ. τοῦ Καίρου *La Semaine Egyptienne* (χρ. 4, τχ. 17-18, 15 Ἀπρ. 1930), πού ἦταν γραμμένο σὲ προσιτὲς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ ἀφιερωμένο στὸν ποιητὴ, βλ. [Γρ.] Ξ[ενοπούλου], «Γιὰ τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ», *Νέα Ἑστία*, τ. Ζ', τχ. 82, 15 Μαΐου 1930, σσ. 546-547. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐπανέρχεται ὁ Ξενοπούλος σὲ διάλεξή του τὸ 1931· βλ. Γρ. Ξενοπούλου, «Μιὰ μικρὴ εἰσήγηση σ' ἕνα μεγάλο ἔργο», *Νέα Ἑστία*, τ. ΙΑ', τχ. 122, 15 Ἰαν. 1932, σ. 98 [= «Τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ», Ἀπαντα, τ. ΙΑ', ἐκδ. Μπίρης, Ἀθήνα 1972, σ. 194].

και διακόπτονται δύο χρόνια αργότερα μετά την κυκλοφορία της επικριτικής μελέτης του Ψυχάρη με τίτλο *Κωστής Παλαμᾶς*, ὁ ποιητής παραμένει φανατικός υπέρμαχος τῆς δημοτικῆς καὶ προβάλλει σταθερὰ τίς ιδέες καὶ τίς απόψεις του σχετικά με τὸ γλωσσικὸ ζήτημα προκαλώντας τὴν ὀργή τῶν ἀρχαϊστῶν καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς καθαρεύουσας πού ἐκδηλώνεται στὴ διάρκεια τῶν «Εὐαγγελικῶν» (1901) καὶ τῶν «Ὁρεσσειακῶν» (1903) καὶ κορυφώνεται τὴν περίοδο τῆς συζήτησης στὴν Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ τοῦ 1911 τοῦ ἄρθρου τοῦ Συντάγματος γιὰ τὴν ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ κράτους. Εἶναι ἡ χρονιὰ πού, παρὰ τίς ἀπειλές πού ἔχει δεχθεῖ, δηλώνει με ἔμφαση καὶ ἐπιμονή: «Ξέρω πὼς εἶμαι, στρογγυλὰ καὶ χτυπητά, μαλλιάρὸς ἀπολύτως καὶ πῶς, βλέποντας ποιοὶ σηματοδεύτηκαν καὶ ποιοὶ σηματοδεύονται με τὴν ἐτικέττα τούτη, τὸ θεωρῶ ἔπαινό μου καὶ τὸ λογαριάζω δόξα μου μαλλιάρὸς νὰ κράζομαι. Καὶ ὁ μαλλιαρισμὸς, τὸ εἶπα καὶ τὸ ξαναλέω, εἶναι ἡ ἀρετὴ μου.»¹⁸

Ὁ Παλαμᾶς διατηρεῖ γιὰ καιρὸ τὴν πικρία του ἀπέναντι στὸν (νεκρὸ πλέον) λογοτέχνη καὶ ἐπιστήμονα· σὲ ἐπιστολὴ πού στέλνει στὸν Ξενοπούλο καὶ δημοσιεύεται στὴ *Νέα Ἑστία* τὸ 1932 ἀναφέρεται στὴν «ἀδιαντροπία» καὶ τὰ «πρόστυχα τσαλαπατήματα» στὰ ὁποῖα ὡδήγοῦσε τὸν Ψυχάρη ἡ «τυφλή» ἐγωπάθειά του, βλ. Κ. Παλαμᾶς, «Γιὰ τὸν Ψυχάρη», *Ἄπαντα*, τ. ΙΣΤ', ὁ.π., σσ. 598-599. Γιὰ τὴ διαμάχη αὐτὴ βλ. καὶ Ἑμμ. Κριαρᾶς, «Ἡ σύγκρουση Παλαμᾶ - Ψυχάρη γιὰ τὸ βραβεῖο Nobel», *Ἡ γλῶσσα μας. Παρελθὸν καὶ παρόν*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 27-40.

18. Κ. Παλαμᾶς, «Γιὰ νὰ τὸ διαβάσουν καὶ τὰ παιδιά» (1911), *Ἄπαντα*, τ. ΣΤ', ὁ.π., σσ. 579-580. Ὁ Παλαμᾶς βρίσκεται στὸ κέντρο τῶν ἐπιθέσεων, καλεῖται σὲ ἀπολογία ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀπολύεται προσωρινὰ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ γραμματέα τοῦ Πανεπιστημίου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1911. Γιὰ τίς γλωσσικὲς ιδέες τοῦ ποιητῆ βλ. μεταξὺ ἄλλων, Ἀλεξ. Λαμπράκη - Γ. Δ. Παγανός, *Ὁ ἐκπαιδευτικὸς δημοτικισμὸς καὶ ὁ Κωστής Παλαμᾶς*, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 1994· Ἑμμ. Κριαρᾶς, *Κωστής Παλαμᾶς. Ὁ ἀγωνιστὴς τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ ἡ κάμψη του*, ἐκδ. Γκοβόστη, Ἀθήνα 1997 καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Ἀναφορὲς τοῦ Παλαμᾶ στὸν Krumbacher. Μία “συνάντηση κορυφῆς” στὰ ζητήματα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας», *Παλαμικά. Μελετήματα καὶ Ἄρθρα (1973-2003)*, Ἰδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀθήνα 2003, σσ. 249-267.

Ὁ Ξενόπουλος, ὑπῆρξε διστακτικὸς ἀπέναντι στὴ δημοτικὴ καὶ στὸ γλωσσικὸ σύστημα τοῦ Ψυχάρη, τὸ ὁποῖο ὑποστήριζε θεωρητικά. Τὸ *Ταξίδι* τοῦ Ψυχάρη, μαζί μὲ τὰ κριτικὰ ἄρθρα, τὶς πολεμικὲς τῶν ἐφημερίδων καὶ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὸ Παρίσι, διαβάζει, μὲντοι δημοσιεύονται, στὴ Ζάκυνθο. Ἡ ἀντίδραση ὑπῆρξε ἄμεση: «Φυσικὰ ἔγινε ψυχαριστὴς χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἐπιφύλαξη. Στὸ τυπικὸ μέρος τουλάχιστο, στὴ γραμματικὴ, παραδεχόμενον σὰν εὐαγγέλιο ὅλα ὅσα δίδασκε ὁ Ψυχάρης, καὶ μόνο στὸ λεξιλόγιο κρατοῦσα τὴν ἐλευθερίαν μου», σημειώνει στὴν «Αὐτοβιογραφία» του¹⁹. Τὴν ἀδυναμία του νὰ γράφει σύμφωνα μὲ «τοὺς τύπους τοῦ λαοῦ» ἀποδίδει στὴ συνήθεια καὶ τὴ σύγχυση ποὺ ἐπιτείνει ἡ ἀπουσία κανόνων καὶ γραμματικῆς, στὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ στηριχθεῖ προκειμένου νὰ ἀποφύγει ἰδιωματισμούς καὶ αὐθαρεσίες ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν στὴ δημιουργία ἐνὸς κράματος χειρότερου καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς καθαρεύουσας. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιοῖ στὰ μυθιστορήματά του μέχρι τὸ 1893 τὴν καθαρεύουσα θὰ ἀποκηρύξει ἀργότερα τὴ «γελοία» τοὺς γλῶσσα ἐπιμένοντας ὥστὸσο στὴ διάκριση τοῦ συστήματος τοῦ ψυχαρισμοῦ ἀπὸ τὸ δικό του: «Γράφω τὴ ζωντανή μας γλῶσσα, ὅπως νομίζω ἐγὼ πῶς πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ γράφεται, γιὰ νὰ χρησιμεύῃ στὸν καλλιτέχνη πεζογράφου καὶ μεταχειρίζομαι τὴ γραμματικὴ τῆς δημοτικῆς μὲ κάμποσες ἐξαιρέσεις. Γιατί, ἔχω τὴν πεποίθησιν, πῶς χωρὶς αὐτές, δημοτικὴ πεζογραφία δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ ἀκόμα.»²⁰

Ἄν καὶ ὑπῆρξαν διακυμάνσεις στὴ σχέση τους, ποὺ ἔφτασαν μέχρι καὶ τὴ σύγκρουση, ὁ Ξενόπουλος ἀναγνωρίζει τὴν ὀφειλὴν του στὸ γλωσσικὸ δίδαγμα τοῦ Ψυχάρη καὶ τὶς διακηρύξεις του γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς δημοτικῆς. Οἱ ἀντιλήψεις του γιὰ τὴ γλῶσσα θὰ γνωρίσουν ὅμως κατὰ καιροὺς ποικίλες ἀναπροσαρμογές, καθὼς χρησιμοποιοῖ μιὰ πολυγλωσσία ἰδιότυπη ποὺ προσδιορίζει κάθε φορὰ ἡ κατηγορία τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται. Τὸ 1903, μὲ ἀφορμὴ μιὰ

19. Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σ. 339.

20. Γρ. Ξενόπουλος, «Ἑλληνικὴ κριτικὴ. Κριτικὸ περιβόλι» (1916), *Ἄπαντα*, τ. ΙΑ', ὁ.π., σ. 292.

ἔρευνα τῶν *Παναθηναίων* σχετικὰ μὲ τὴ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ συγγραφεῖς στὸ δημιουργικὸ τους ἔργο, ὁ Παλαμᾶς διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ Ξενόπουλου, ποὺ ὑπερασπίζεται ἕναν μικτὸ γλωσσικὸ τύπο στὸν ὁποῖο ἄλλοτε κυριαρχεῖ ἡ «δογματικὴ ἀρχαιοτροπία» καὶ ἄλλοτε ἡ «δογματικὴ δημοτικὴ», καὶ προσδιορίζει τὴ διαφορετικὴ τους στάση ἀπέναντι στὶς ἀρχές τοῦ ψυχαραισμού: «Ὁ δρόμος μας, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο, εἶναι ἀντίθετος. Ξεκίνησε ὁ φίλος κριτικός [ὁ Ξενόπουλος] ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ γιὰ νὰ φτάσῃ στὸν ἀναρχικὸ ἐκλεκτισμὸ... Κ' ἐγὼ ξεκίνησα ἀπὸ τὸν ἀναρχικὸ αὐτὸ ἐκλεκτισμὸ γιὰ νὰ φτάσω – δὲν ξέρω ἂν ἔφτασα στὸν ἐνθουσιασμὸ· μὰ ἔφτασα νὰ βάλω κατὰβαθα μέσα στὴ συνειδησή μου πῶς πρῶτο χρέος μου “ὡς δημιουργικοῦ συγγραφέως” εἶναι νὰ ὑποτάξω τὴν ὅποια μου “δημιουργικότητα” εἰς τὴν ἀποκλειστικῶς, τὴν χημικῶς καθαρὰν δημοτικὴν γραμματικὴν, τὴν ὁποῖαν ἐννοεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ τοῦ “Ταξιδιοῦ” ὁ συγγραφεύς.»²¹

Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρεται στὴν «ἀνόητη» διάκριση ποὺ ἐπιμένει νὰ υἱοθετεῖ ὁ Ξενόπουλος ἀνάμεσα στὸν δημοτικισμό καὶ τὸν «μαλλιαρισμὸ»²² καὶ ἀποδοκιμάζοντας τὴν ἄποψή του πῶς ὁ ψυχαραισμὸς δὲν ὑπάρχει πιά, ἀφοῦ ἀναγνωρίσει τὴ λογοτεχνικὴ ἀξία ὀρισμένων ἔργων του, ἀμφισβητεῖ τὴν ἱκανότητά του νὰ προσεγγίσει ἀντικειμενικὰ καὶ δίκαια τὸ ἔργο τοῦ Ψυχάρη. Γράφει χαρακτηριστικὰ μὲ ἀφορμὴ τὴν κυκλοφορία (τοῦ πρώτου μέρους) τοῦ πέμπτου τόμου τῆς σειρᾶς *Ρόδα καὶ Μῆλα* καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ διατύπωσε ὁ Ξενόπουλος γιὰ τὴν ἀπήχηση τοῦ γλωσσικοῦ κηρύγματος τοῦ Ψυχάρη: «Ὁ κ. Ξενόπουλος εἶναι ὁ καλὸς μου φίλος ποὺ συχνὰ μοῦ κάνει τὴν τιμὴ νὰ μὲ βλέπῃ καὶ στὸ σπίτι μου· καὶ –τὸ σημαντικώτερο– εἶναι ὁ συγγραφέας

21. Ἐπιστολὴ τοῦ Παλαμᾶ ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ *Παναθήναια*, χρ. Γ', 15 Φεβρ. 1903, σ. 282· ἀναδημοσιεύεται στὸ ἄρθρο: Κ. Παλαμᾶς, «Τὸ “πιστεύω” μου» (1903), *Ἄπαντα*, τ. ΣΤ', ὁ.π., σσ. 165-166.

22. Βλ. Κ. Παλαμᾶς, «Δυὸ λόγια» (1909), *Ἄπαντα*, τ. ΣΤ', ὁ.π., σ. 527. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ὄρων καὶ τὶς διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες ποὺ ἐπιχειροῦνται, τὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς «μαλλιαροὺς» καὶ τοὺς δημοτικιστὲς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ Παλαμᾶ ὅτι οἱ «μαλλιαροί» ἔπρεπε νὰ ὀνομάζονται «ἀπλούστατα καὶ γενικώτατα νεοσολωμικοί», πβ. καὶ Κ. Παλαμᾶς, «Οἱ μαλλιαροί» (1904), *Ἄπαντα*, τ. ΣΤ', ὁ.π., σσ. 397-399.

κάποιων ἄξιων ἔργων ποὺ εὐτύχησα φανερά γι' αὐτὰ νὰ πῶ τὴ γνώμη μου, καὶ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ δραματογράφος τῆς “Φωτεινῆς Σάντρη”, μιᾶς μεγάλης ἱερείας τῆς ἀγάπης, ποὺ τὴν ἄκουσα κ' ἔκλαψα. Μὰ δὲ μ' ἐμποδίζουν ὅλα τοῦτα νὰ σημειώσω πῶς [κρατᾷ] στὰ παπούτσια του πολλὴ λάσπη ἀπὸ τὴν κακὴ, τὴ δημοσιογραφικὴ, καὶ μέσα στὸ παλάτι τοῦ Λόγου τὴν κουβαλᾷ τὴ λάσπη του. Κάνει κακὸ τοῦ ἑαυτοῦ του.»²³

Ὁ Παλαμᾶς θεωρεῖ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ψυχάρη ἐξαιρετικὸ συνδυασμὸ ἐπιστήμης καὶ τέχνης τὴν οὐσία τοῦ ὁποῖου ὁ Ξενόπουλος προσπερνᾷ μὲ ἐπιδεξιότητα ταχυδακτυλογροῦ ἢ παγοδόμου ποὺ γλιστρᾷ φορώντας τὰ παγοπέδιλα τῆς δημοσιογραφικῆς ρητορικῆς «στὰ κρύσταλλα ἀπάνου τῶν ἰδεῶν». Ἐνα χρόνο ἀργότερα, ὁ Ξενόπουλος θεωρώντας ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξία του ὡς κριτικὸ γιὰ λόγους ποὺ συνδέονται μὲ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ γλῶσσα, ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στὴν «ἀσέβεια» ποὺ ἔδειξε συχνὰ ἀπέναντι στὶς ἰδέες τοῦ Ψυχάρη, σημειώνει: «Ἡξεύρω, καὶ ἡμπορῶ νὰ τὸ ἀποδείξω, ὅτι ἂν ἤμην ψυχαριστῆς, ὁ κ. Παλαμᾶς θὰ μὲ μετεχειρίζετο ἐντελῶς διαφορετικὰ.»²⁴

Τὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν, καθὼς ὁ Ξενόπουλος στρέφεται μὲ περισσότερη προσήλωση πρὸς τὸν δημοτικισμό, οἱ δύο συγγραφεῖς μοιάζουν νὰ συμφιλώνονται γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς γλώσσας. Τὸ 1921 (11 Φεβρ.) ὁ Ξενόπουλος δηλώνει σὲ διάλεξή του στὴ «Φοιτητικὴ Συντροφιά» μὲ θέμα τὴ διάδοση τῆς δημοτικῆς γλώσσας «Ἡμουν, εἶμαι καὶ θὰ εἶμαι μαλλιάρὸς!» καὶ ὁ Παλαμᾶς σὲ ἄρθρο του μὲ τίτλο «Δημοτικισμός», ἀφοῦ ἐπισημάνει ὅτι σχεδὸν φυσικὴ ροπὴ τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι νὰ προχωρεῖ πρὸς τὴν κατάκτηση τῆς δημοτικῆς, ἀποκαλεῖ τὸν Ξενόπουλο «πρωτεργάτη» στὴν ἐξέλιξη τοῦ πεζοῦ λόγου καὶ τῆς δραματοουργίας ποὺ συμβάλλει μὲ τὸ ἔργο του στὴν ἀνάπτυξη τῆς δημοτικῆς²⁵. Τὴ χρονιά τοῦ θανάτου τοῦ Ψυχάρη ὁ Ξενόπουλος ἐπιχειρεῖ μιὰ συνολικὴ ἀποτίμηση τῆς προσφορᾶς του καὶ σημειώνει σχε-

23. Κ. Παλαμᾶς, «Δυὸ λόγια» (1909), ὁ.π., σσ. 526-527.

24. Γρ. Ξενόπουλος, «Ἡ μεγαλοφυΐα καὶ ὁ λαός», ἐφ. Ἀθῆναι, 4 Φεβρ. 1910 [=Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη (ἐπιμ.), *Γρηγόριος Ξενόπουλος. Ἐπιλογὴ κριτικῶν κειμένων*], ἐκδ. Βλάσση, Ἀθήνα 2002, σ. 175].

25. Βλ. Κ. Παλαμᾶς, «Δημοτικισμός» (1926), *Ἀπαντα*, τ. ΙΓ', ἐκδ. Μπέρη, Ἀθήνα 1968, σσ. 11-12.

τικά με την πορεία τῶν γλωσσικῶν του προσανατολισμῶν: «Κι ἐγώ, κι ὁ Παλαμᾶς στὴν ἀρχή, κι ὅλοι εἶχαμε ἄδικο, κι ὁ Ψυχάρης μόνο εἶχε δικιο σ' ὅλα. Ὅσο προχωροῦσα, ὅσο ἀνέβαινα στὴν τέχνη μου, τόσο, θέλοντας καὶ μὴ, ψυχαραικώτερος γινόμουν. Κι ἔτσι ὅλοι. Κάθε λογοτεχνικὸ πεζογράφημα –κι ἀφήνω τώρα τὸ ποίημα– γίνεται τόσο ωραιότερο, τελειότερο καὶ μὲ περισσότερη πραγματικὴ ἀξία, ὅσο ὁ συγγραφέας ἀκολουθεῖ πιστότερα τὸν κανόνα τοῦ Ψυχάρη.»²⁶

Ὁ Παλαμᾶς ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ξενόπουλου μὲ διάφορες ἀφορμές²⁷, εὐνοεῖ τὴν ἀναγνώριση του²⁸ καὶ γενικότερα ἐπισημαίνει τὸ

26. Γρ. Ξενόπουλος, «Τὸ ἔργο τοῦ Ψυχάρη» (1929), *Ἀπαντα*, τ. ΙΑ', ὁ.π., σ. 189.

27. Τὸ 1901 ὁ Παλαμᾶς ἀφιερώνει στὸν Ξενόπουλο ἓνα ποίημα μὲ τίτλο «Στέλλα Βιολάντη», ποὺ γράφει μόλις ὀλοκληρώνεται ἡ δημοσίευση τοῦ διηγήματος «Ἐρως ἐσταυρωμένος» στὰ *Παναθήναια*. Τὸν «Ἐρωτα ἐσταυρωμένο» ξεχωρίζει γιὰ τὴ συγκίνηση ποὺ τοῦ προκάλεσε καὶ τὴν ἐπόμενη χρονιά (Κ. Παλαμᾶς, «Ἡ φιλολογία μας» (1902), *Ἀπαντα*, τ. ΣΤ', ὁ.π., σ. 140). Ὁ Ξενόπουλος αἰσθάνεται ιδιαίτερα ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατόρθωσε νὰ ἐμπνεύσει μὲ τὸ ἔργο του ἓναν μεγάλο ποιητὴ καὶ δημοσιεύει τὸ ποίημα ὅταν ἐκδίδει τὸ διήγημα αὐτὸ μαζί μὲ ἄλλα στὴ Δεύτερη Σειρὰ τῶν *Διηγημάτων* του (1903)· βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Ἑλληνικὴ κριτικὴ. Κριτικὸ περιβόλι» (1916), ὁ.π., σ. 291 καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 403-404. Τὴ συλλογὴ αὐτὴ τῶν διηγημάτων τοῦ Ξενόπουλου, ποὺ τὰ χαρακτηρίζει «ἀγνὰ ἡθογραφήματα», ἀναφέρει πρὶν τυπωθεῖ ὁ Παλαμᾶς στὸ ἄρθρο «Διηγηματικὴ λογοτεχνία» (1903), *Ἀπαντα*, τ. ΣΤ', ὁ.π., σ. 422.

28. Ὁ Παλαμᾶς ὑποστήριξε τὴν ὑποψηφιότητά ποὺ ἔθεσε ὁ Ξενόπουλος γιὰ τὸ Ἀριστεῖο τῶν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν τὸ 1918 καὶ θεωροῦσε δίκαιη τὴν ἀπονομή του στὸν συγγραφέα (τὴν ἐπόμενη ὁμως χρονιά, ὅταν ὁ Ξενόπουλος ἦταν ξανά ὑποψήφιος, ὁ Παλαμᾶς δὲν συμμετεῖχε στὴ συνεδρίαση τῆς Ἐπιτροπῆς). Γιὰ τὸ θέμα βλ. τὴ συνέντευξη ποὺ ἔδωσε ὁ Παλαμᾶς στὸν Στέφ. Δάφνη καὶ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφ. *Ἀθῆναι* λίγες ἡμέρες μετὰ τὴ δῆλωση τοῦ Ξενόπουλου ὅτι δὲν θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ συγγραφὴ πρωτότυπου ἔργου, ἐπειδὴ θεωρεῖ προσβλητικὴ τὴν ἄρνηση τοῦ Ἀριστείου («Ὁ κ. Κωστῆς Παλαμᾶς διὰ τὸ Ἀριστεῖον» (1919), *Ἀπαντα*, τ. ΙΔ', ἐκδ. Μπέρη, Ἀθήνα 1968, σσ. 98-101), καθὼς καὶ Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστείου*, Ἀθήνα 1921· τοῦ ἴδιου, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 457-460. Ὁ ἴδιος προετοίμασε τὴν εἰσοδὸ του στὴν Ἀκαδημία γράφοντας μιὰ ἐπαινετικὴ εἰσήγηση γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ καὶ τὸ παιδαγωγικὸ του ἔργο καὶ τὴ συμβολὴ του στὴν πρόοδο τῶν νεο-

θετικό του πνεῦμα, τὸ εὖρος τοῦ ἰδεολογικοῦ του ἐξοπλισμοῦ, τὶς αἰσθητικές του ἀναζητήσεις ποὺ τὸν ὀδηγοῦν στὸν νατουραλισμὸ καὶ τὸν ἱψενισμό, τὶς πεζογραφικές του κατακτήσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀληθοφάνεια καὶ τὴ ρεαλιστικὴ διευθέτηση τῆς ἀναπαράστασης ὅψεων τῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ του²⁹, τὸ πάθος ποὺ ἐνεργοποιεῖ τὴ γραφὴ του, τοὺς πλαστικούς καὶ δραματικούς χαρακτῆρες ὀρισμένων ἔργων του. Μὲ περισσότερη ἐπιφύλαξη περιγράφει τὴν κριτικὴ του σκέψη, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἀρκετὲς φορὲς διακρίνεται ἀπὸ ἀτολμία, συντηρητισμὸ καὶ ἀπουσία συστηματικῆς ἀναλυτικῆς πρόθεσης: «Βλέπω κάποτε πὼς ὁ κριτικὸς κοιτάζει θαμπὰ κάποια πράγματα ἐκεῖ ποὺ καθαρῶτερα τ' ἀντικρύζω· μιλεῖ μὲ σεβασμὸ γιὰ κάποιους ποὺ μοῦ φαίνεται ἀστεῖο τώρα νὰ τοὺς σέβεται κανεὶς· πρόχειρα γι' ἀντικείμενα ποὺ θάθελαν προσεχτικώτερο κοίταμα. Ὅπως ἄλλοτε πάλι αἰσθάνομαι πὼς βρίσκεται στὸ φῶς ἐκεῖ ποὺ ἀκόμα ἐγὼ περιμένω μέσα σὲ βραδινὰ θάμνη.»³⁰

Ὁ Ξενόπουλος ἀναγνωρίζει κυρίως τὸν Παλαμᾶ ὡς ποιητὴ καὶ λιγό-

ἐλληνικῶν γραμμάτων· βλ. Κ. Παλαμᾶς, «Εἰσηγητικὴ Ἑκθεσις διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Γρηγορίου Ξενόπουλου» (1931), *Ἄπαντα*, τ. ΙΣΤ', ὁ.π., σσ. 461-465· πβ. καὶ Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα. Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 461-464. Ἡ Ἀκαδημία εἶχε ἀπονεῖμει στὸν Ξενόπουλο τὸ 1928 τὸ ἔπαλλο «Βικέλα» γιὰ τὸ μυθιστόρημά του *Πλούσιοι καὶ Φτωχοὶ* ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1926. Στὴν Εἰσηγητικὴ Ἑκθεσὴ ποὺ συντάσσει ὁ Παλαμᾶς (*Ἄπαντα*, τ. ΙΣΤ', ὁ.π., σσ. 447-451) γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἀναλυτικὴ καὶ τὴν ἀναπαραστατικὴ ἱκανότητα τοῦ συγγραφέα ποὺ μετουσιώνει μὲ ἐπιτυχία στὸ μυθιστόρημα αὐτὸ ἀφηρημένες ἰδέες σὲ συγκεκριμένες εἰκόνες χάρις στὴ «συναρμολογημένη» πλοκή, τοὺς ἐνδιαφέροντες χαρακτῆρες καὶ τὴν ἐνάργεια τοῦ ὅφους του.

29. Ὁ Παλαμᾶς συνδέει ἅμεσα τὴν ἀξία τοῦ πεζογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ξενόπουλου μὲ τὴν εὐστοχία τῆς ἀνάδειξης καὶ τῆς πιστῆς ἀποτύπωσης τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ τύπου του: «Ἄλλοι μᾶς τὴν παρουσίασαν τὴν εἰκόνα τοῦ νησιοῦ [τῆς Ζακύνθου] λυρικὰ καὶ τραγουδιστὰ· κάτι ἀπὸ τὴ χάρις του τὴν ὀλοεύωδη ἔκλεισε μέσα στὸ ἔργο του ὁ Ξενόπουλος· ἀλλὰ μᾶς τὴν παρουσίασε τὴν εἰκόνα του σὰ λογογράφος πραγματιστής. Κι ἀνίσως δὲν τὸν συνεπάρη τὸ ποτάμι τοῦ Καιροῦ, σ' αὐτὸ μιὰ μέρα θὰ χρωστᾷ τὴν ἀξία καὶ τὴν ἀθανασία του», Κ. Παλαμᾶς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907), ὁ.π., σ. 466. Στὸ ἴδιο ἄρθρο ξεχωρίζει ὡς ἔργα ὥριμης φαντασίας τὴ «Μαργαρίτα Στέφα», τὸν «Ἐρωτὰ ἐσταυρωμένο» καὶ τὸν «Κόκκινο Βράχο».

30. Κ. Παλαμᾶς, «Γρηγόριος Ξενόπουλος» (1907), ὁ.π., σ. 469.

τερο ως πεζογράφος, κριτικό και θεατρικό συγγραφέα. Σὲ διάλεξή του με θέμα τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ποὺ δίνει στὸν Παρνασσὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1931, λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἐκλογή του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὑπογραμμίζει τὴν καθοριστικὴ συμβολὴ τοῦ τελευταίου στὴν ἀναγέννηση τῆς ποίησης καὶ τὴν καθιέρωση τῆς δημοτικῆς, ἀνασχευάζει τὴν ἀποψη περὶ «στρυφνότητος» τῶν στίχων του, ἀναφέρεται στὴν ὑπεροχή, τὸν ὄγκο καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀριότητα τοῦ «τεράστιου καὶ ἀσύγκριτου» ἔργου του καὶ τὸν χαρακτηρίζει «ἀληθινὰ ἐθνικὸ ποιητὴ» ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ ποιητὴ Εὐρωπαῖο³¹. Στὸν χαρακτηρισμὸ «μεγάλος ἐθνικὸς ποιητῆς» θὰ ἐπανεέλθῃ ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια με ἀφορμὴ τὸν ἐορτασμὸ γιὰ τὰ πενήντάχρονα τῆς πνευματικῆς δημιουργίας του³², ἐνῶ σὲ ἄρθρο ποὺ γράφει ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του διευκρινίζει: «Τρεῖς εἶνε οἱ πέρα-πέρα μεγάλοι νεοέλληνες ποιητές: ὁ Σολωμός, ὁ Βαλαωρίτης κι ὁ Παλαμᾶς.»³³ Στὸ ἴδιο ἄρθρο ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν πλούσια ποιητικὴ παραγωγή τοῦ Παλαμᾶ τὸ μεγάλο συνθετικὸ ποίημα «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» (1907), ποὺ τὸ θεωρεῖ πολὺ ἀνώτερο ἀπὸ τὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» (1910), καὶ σχολιάζει ἐπαινετικὰ τὴν «ἀννακάλυψη» τοῦ Κάλβου καὶ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Βαλαωρίτη ποὺ πραγματοποιήσε ὁ κριτικὸς του νοῦς.

«Πεζὰ ποιήματα» ἔχει ἀποκαλέσει νωρίτερα καὶ τὰ διηγήματά του, γιὰ τὰ ὁποῖα γράφει χαρακτηριστικά: «Κανὲν τῶν διηγημάτων του, οὔτε τὸ καλλίτερον, δὲν μοῦ ἔκαμε τὴν βαθεῖαν ἐκείνην ἐντύπωσιν, τὴν ὁποῖαν μοῦ δίδει ἡ ἀνάγνωσις οἰουδῆποτε ποιήματός του, καὶ τοῦ ἀσθενεστέρου... Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἐνὸς διηγήματος τοῦ Παλαμᾶ ἐπικρατεῖ πάσης ἄλλης ἐντυπώσεως ἡ ἀπορία καί, τίς οἶδεν, ἡ λύπη, διατί τὸ θέμα ἐκεῖνο νὰ μὴ γείνη ἐν ποίημα.»³⁴ Προβάλλοντας ὡς ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τοῦ πεζογραφικοῦ καὶ τοῦ δραματικοῦ τοῦ ἔργου τὴν ποιητικότη-

31. Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Μία μικρὴ εἰσῆγησις σ' ἓνα μεγάλο ἔργο», ὁ.π., σσ. 95-98 [= Ἀπαντα, τ. ΙΑ', ὁ.π., σσ. 190-195].

32. Βλ. περ. Ἑλληνίς, ἔτος ΙΣΤ', ἀρ. 4, Ἀπρίλιος 1936, σ. 83.

33. Γρ. Ξενόπουλος, «Ὀλίγα διὰ τὸ ἔργον τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ», ἐφ. Ἀθηναϊκά Νέα, 1η Μαρτίου 1943.

34. Γρ. Ξενόπουλος, «Οἱ διηγηματογράφοι μας ἓνας-ἓνας», Τὸ Ἄστυ, 13-15 Ἰαν. 1896 [= Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη (ἐπιμ.), ὁ.π., σ. 129].

τα που διαπερνά το σύνολο της σχετικής δημιουργικής του παραγωγής εμφανίζεται αρνητικός και στην έκτενη κριτική της *Τρισεύγενης* που δημοσιεύθηκε το 1903 στα *Παναθήναια* και προκάλεσε τη δυσαρέσκεια του ποιητή. «Αν ο κ. Παλαμᾶς δὲν ἐβάπτιζε τὴν “Τρισεύγενη” δράμα... ἤμποροῦσε κανεῖς νὰ θεωρήσῃ τὸ ἔργον του εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς διαλογικὸν ποίημα, ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δὲν γράφονται διὰ νὰ παρασταθοῦν οὔτε εἰς πραγματικὸν οὔτε καὶ εἰς φανταστικὸν θέατρον», σημειώνει ὁ Ξενόπουλος ἀκυρώνοντας τὴ δραματικὴ οὐσία τοῦ ἔργου³⁵. Ἀφορμὴ γιὰ τὶς διαμάχες γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο καὶ τὶς πιθανὲς σκηνικὲς του «ἀδυναμίες» εἶχε ἀποτελέσει ἡ ἀρνήση τοῦ Παλαμᾶ νὰ προσαρμοστῇ στὶς ὑποδείξεις τοῦ Κ. Χρηστομάνου προκειμένου νὰ τὸ ἀνεβάσῃ στὴ «Νέα Σκηνή», ἀφοῦ θὰ ἔκανε ὀρισμένες περικοπές³⁶. Ὁ Παλαμᾶς ὑποστηρίζει ἔμμεσα τὴν «Τρισεύγενη» μὲ ἓνα ἄρθρο στὸ ὁποῖο διατυπώνει τὴ θέση ὅτι ὁ θεατρικὸς συγγραφέας συνθέτει ἔργα γιὰ τὴν αἰσθητικὴ συγκίνηση καὶ ὄχι γιὰ τὴ σκηνικὴ ἐπιτυχία: «Ὁ ἄξιος δραματογράφος πρέπει νὰ καταφρονᾷ τὰ ἔργα ποὺ στέκονται στὴ σκηνὴ μονάχα γιὰτὶ εἶναι ραμμένα μὲ κάποια δεξιότητὴ ἐπαγγελματικὴ, ἄξια πιὸ πολὺ μιᾶς μωδίστρας, παρὰ τῆς Μούσας.»³⁷ Στὴν ἀπόπειρα τοῦ ποιητῆ νὰ στραφεῖ στὴ θεατρικὴ δημιουργία ἀθετώντας σχεδὸν κάθε νόμο τῆς δραματικῆς τέχνης ἐπανέρχεται ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ὁ Ξενόπουλος μὲ μιὰ νέα κριτικὴ γραμμὴν μὲ ὕφος ἀπορριπτικὸ στὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀποψὴ του γιὰ τὴ «μηδαμνὴ» θεατρικὴ ἄξια ἐνὸς ἔργου ἀδόκιμου, ἄτεχνου καὶ καταδικασμένου³⁸.

35. Γρ. Ξενόπουλος, «Τρισεύγενη, δράμα σὲ τέσσερα μέρη, ὑπὸ Κωστῆ Παλαμᾶ», *Παναθήναια*, ἔτος Γ', 30 Σεπτ. 1903, σ. 758 [=Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη (ἐπιμ.), ὁ.π., σ. 158]. Γιὰ τὶς πηγές, τὸ ἡθογραφικὸ πλαίσιο καὶ τὴν ἀμήχανη πρόσληψη τοῦ ἔργου ὡς προϊόντος τοῦ «θεάτρου τῶν ἰδεῶν», βλ. Β. Ποῦχγερ, Εἰσαγωγή στὸ: *Κωστὴ Παλαμᾶ Τρισεύγενη*, Ἰδρυμα Οὐράνη, Ἀθήνα 1995, σσ. 11-158.

36. Τὸ ἔργο παραστάθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1915 σὲ σκηνοθεσία Θωμᾶ Οἰκονόμου.

37. Κ. Παλαμᾶς, «Γιὰ τὸ δράμα, ὄχι γιὰ τὸ θέατρο» (1907), *Ἀπαντα*, τ. ΣΤ', ὁ.π., σ. 345.

38. Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Ἡ “Τρισεύγενη” καὶ τὸ ἄγραφο θέατρο Παλαμᾶ», *Νέα Ἑστία*, τ. ΛΕ', τχ. 408, 1 Ἰουν. 1944, σσ. 520-524.

Καί οἱ δύο συγγραφεῖς μὲ διαφορετικὲς ἀφορμὲς καὶ ἀπὸ διαφορετικὲς ἀφετηρίες ἐπιδίωξαν ἢ προσπάθησαν νὰ περιγράψουν, νὰ ἐρμηνεύσουν καὶ νὰ ἀξιολογήσουν πτυχὲς τοῦ ἔργου τους. Στὰ κριτικὰ κείμενα ποὺ ἔγραψαν διατυπώνονται, διασταυρώνονται καὶ ἀρκετὲς φορές συγκρούονται διαφορετικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἀφοροῦν στὴ γλώσσα, τὴν αἰσθητική, τὴ διάκριση τῶν ἀφηγηματικῶν εἰδῶν, τὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς γραφῆς. Οἱ κυμαινόμενες σχέσεις ἀνάμεσα στὸν μεγάλο ποιητὴ καὶ τὸν δημοφιλὴ πεζογράφο καὶ θεατρικὸ συγγραφέα προϋποθέτουν καὶ ταυτόχρονα ἀναδεικνύουν τὴ ρητορική καὶ τὴν ἰδεολογία μιᾶς ἰδιαίτερα γόνιμης περιόδου τῆς ἱστορίας τῶν γραμμάτων μας στὴν ὁποία καὶ οἱ δύο διεκδίκησαν μιὰ προεξέχουσα θέση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ